

Dorota Żurek*

orcid.org/0000-0003-2553-3471

Przestrzeń późnośredniowiecznego Czchowa. Analiza układu urbanistycznego

The Space of Late-Medieval Czchów: Urban Layout Analysis

Słowa kluczowe: układ urbanistyczny, małe miasto, średniowiecze, przestrzeń miejska

Keywords: urban layout, small town, Middle Ages, urban space

Wprowadzenie

Czchów, miasteczko położone w sąsiedztwie Jeziora Czchowskiego przy drodze wojewódzkiej z Nowego Sącza do Brzeska, w średniowieczu był ważnym ośrodkiem miejskim w tym regionie. Znajdował się tu zamek królewski, komora celna oraz siedziba powiatu sądu ziemskiego krakowskiego. Czchów był jednym z typowych w krajobrazie Polski przedrozbiorowej małych miast, których specyfiką była zdecydowana przewaga zabudowy drewnianej, brak murów lub jedynie ich częściowe ufortyfikowanie. To powoduje, że nie ma możliwości prowadzenia analiz konserwatorskich nad średniowieczną zabudową mieszkalną czy zmianami liczby zabytkowych obiektów w miastach tego typu¹. Najczęściej jedynym murowanym obiektem w tego typu miastach przez wiele wieków był kościół parafialny. Nie oznacza to jednak, że miasteczka te nie zasługują na uwagę badaczy, wręcz przeciwnie, są bowiem świadectwem kultury miejskiej Polski przedrozbiorowej.

O średniowiecznej genezie Czchowa przypomina zachowany do dziś układ urbanistyczny². Rozwój przestrzenny Czchowa w tej epoce był przedmiotem analiz Bogusława Krasnowolskiego [2004, s. 48–53] i Rafała Malika [2008, s. 48–56], którzy dokonali wielu ustaleń dotyczących rozplanowania miasta lokacyjnego.

Introduction

Czchów is a town situated near Czchowskie Lake, near the voivodeship road from Nowy Sącz to Brzesko, and was an important urban center in this region in the Middle Ages. It was the site of a royal castle, a customs chamber and the seat of the Cracow land powiat court. Czchów was a typical town in the landscape of pre-partition Poland, and its specificity included a clear predominance of wooden development, an absence of defensive walls or merely partial fortification. This means that it is not possible to conduct conservation analyses of medieval housing development or changes in the number of historical buildings in towns of this type.¹ For many centuries, the only masonry buildings in such towns had been the local parish churches. However, this does not mean that such towns do not deserve attention from researchers. On the contrary, they are a testament to the urban culture of pre-partition Poland.

We are reminded of the medieval genesis of Czchów by its surviving urban layout.² Czchów's spatial development in this period was the subject of analyses by Bogusław Krasnowolski [2003, p. 48–53] and Rafał Malik [2008, p. 48–56], who made numerous findings concerning the town's plan after the issuing of its charter. Based primarily on nineteenth-century plans, they

* doktor, Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie

* Ph.D., Institute of History and Archival Studies of the KEN Pedagogical University in Cracow

Cytowanie / Citation: Żurek D. The Space of Late-medieval Czchów: Urban Layout Analysis. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 70:50–63

Otrzymano / Received: 21.05.2021 • Zaakceptowano / Accepted: 14.03.2022

doi: 10.48234/WK70CZCHOW

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Opierając się głównie na XIX-wiecznych planach, wyznaczyli granice centrum lokacyjnego i przebieg linii obrony oraz oszacowali, jaka mogła być liczba działek wymierzonych podczas lokacji. Badacze ci wykorzystali także ustalenia historyków na czele z Feliksem Kirykiem [1985, s. 111–117], który ma największe zasługi w badaniach nad dziejami Czchowa w średniowieczu. W swoich badaniach wykorzystał on zapiski z najstarszej księgi miejskiej Czchowa, jednak głównie do przeprowadzenia analiz struktur społecznych i rozwoju gospodarczego miasta³. Z tego powodu jego ustalenia nie mogły wiele wnieść do badań historyków urbanistyki nad układem lokacyjnym. Tymczasem wnikliwa analiza wspomnianego źródła przyniosła wyniki pozwalające na dokładniejsze rozpoznanie przestrzeni późnośredniowiecznego miasta. Rękopis księgi jest przechowywany w Archiwum Narodowym w Krakowie [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29]. Reprezentuje ona kategorię niezwykle cennych zabytków, jakimi są księgi urzędów i sądów miast. Oprócz informacji o funkcjonowaniu społeczeństwa, można z nich wyłowić wzmianki o wyglądzie przestrzeni miejskiej i zmianach, jakie w niej następowały. Zebranie i analiza tych, wydawać by się mogło: przypadkowych, informacji przyniosły pozytywne wyniki. W efekcie uzyskano ważne informacje, które uzupełniają, doprecyzowują lub korygują dotychczasowe ustalenia badaczy, tym samym przybliżając nas do rozpoznania struktury przestrzennej późnośredniowiecznego miasta. Artykuł jest przyczynkiem do badań nad rozwojem przestrzennym miasta.

Data lokacji Czchowa na prawie średzkim nie jest znana. Badacze przyjmują, że musiało to nastąpić między rokiem 1288 a 1333⁴. W 1355 decyzją Kazimierza Wielkiego miasto zostało przeniesione na prawo magdeburskie⁵. Główna droga z Królestwa Węgier do Krakowa wiodła przez Nowy Sącz, Lipnicę Murowaną i Bochnię [Wyrozumska 1977, s. 33, 80]. Szlak rozgałęział się w Iwkowej, skąd na wschód prowadziła droga do Czchowa, w mieście przechodziła ona w ulicę dochodzącą do północno-zachodniego narożnika rynku. Stąd wychodziła z północno-wschodniego narożnika, za granicą centrum osadniczego przechodząc w drogę do Jurkowa. Tam łączyła się z drugim głównym szlakiem z Węgier. Droga ta była osią, przy której rozwinęła się osada przedlokacyjna. W wyniku akcji lokacyjnej przy drodze rozmierzono miasto, natomiast istniejącą osadę w niewielkim stopniu wkomponowano w lokacyjną siatkę modułarną⁶.

Granice miasta

Dotychczasowym badaczom dziejów Czchowa nie był znany przebieg granic miasta⁷. Tymczasem w księdze miejskiej pod rokiem 1477 zostały one szczegółowo opisane. Zapiska ta pozwala na odtworzenie zasięgu średniowiecznej gminy miejskiej. Najpewniej były to granice, jakie Czchów otrzymał w czasie pierwszej lokacji. Wskazuje na to zanotowane w źródle

delineated the boundaries of the charter-period center and the course of defense lines and estimated the number of plots sited during the town's location. These scholars also used the findings of historians, especially Feliks Kiryk [1985, p. 11–117], who made the greatest contributions to studying Czchów's medieval history. In his studies, Kiryk used records from Czchów's oldest register book, but mostly to analyze social structures and the town's economic development.³ For this reason, his findings could not contribute much to research by urban planning historians on the location-period layout. Meanwhile, an in-depth analysis of this source brought results that allowed for a more precise identification of the space of this late-medieval town. The book is stored at the National Archives in Cracow [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29]. It represents a category of extremely valuable historical artifacts, namely the books of records of town offices and courts. Apart from information on the functioning of society, one can glean from them mentions of the appearance of urban space and changes that took place in it. The collection and analysis of these seemingly random pieces of information brought positive results. As a result, crucial information was procured that supplemented, detailed or corrected previous research findings, and thus brought us closer to identifying the spatial structure of the late-medieval town. This paper is a contribution to research on the spatial development of the town.

The date of the issue of Czchów's town charter, based on the Środa Śląska law, is not known. Researchers assume this must have taken place between 1288 and 1333.⁴ In 1355, by decision of Casimir the Great, the town's charter was modified to conform to the Magdeburg law.⁵ The main road from the Kingdom of Hungary to Cracow led through Nowy Sącz, Lipnica Murowana and Bochnia [Wyrozumska, 1977, p. 33, 80]. This trail branched off in Iwkowa, where a road led eastwards to Czchów, where it turned into a street that reached the northwestern corner of the market square. From here, it extended from the northeastern corner, behind the boundary of the settlement center, and turned into a road leading to Jurków. Here, it connected with a second main trail from Hungary. This road was an axis along a pre-charter settlement had developed. As a result of a settlement campaign, a town was delineated along the road, while the existing settlement was slightly incorporated into the post-charter modular grid.⁶

Town limits

Previous researchers of Czchów's history did not know the course of the town's limits.⁷ However, they were described in detail in the town's book of record prior to 1477. These were most probably the limits that Czchów was given during its first location. This is corroborated by the source's statement that the town had had such boundaries since the issuing of its first charter

stwierdzenie, że takie granice miasto posiada od czasów pierwszej lokacji [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 17v]. Porównanie ich z granicami zaznaczonymi na planie katastralnym [*Kataster galicyjski*, sygn. 29/280/0/2.1/3359] oraz ze współczesnymi granicami ukazuje, że ich przebieg nie uległ większym zmianom. Świadczy to o trwałości działań podjętych przez założycieli miasta. Granica opierała się na ciekach wodnych. Po północnej stronie miasta prowadziła wzdłuż rzeki Zelyny (dziś Zelina Jurkowska)⁸, gdzie znajdował się pierwszy znak graniczny, oddzielający miasto od wsi Tymowa i Tworkowa. Stamtąd wiodła do miejsca przed lasem zwanym „Przedpodlaskiem”, skąd wzdłuż potoku biegła do granic wsi Biskupice i do rzeki Dunajec. Tam spotykały się granice Czchowa i wsi Filipowice. Następnie granica prowadziła do starej rzeki zwanej „dunayczisko” koło wsi Drużków, stąd wiodła meandrami Dunajca do miejsca zwanego *laska* (las w Będzieszynie), a dalej do źródeł Zimnego Potoku, który wyznaczał granicę z wsią Będzieszyna⁹. Od tego miejsca tym potokiem biegła na północ wzdłuż granicy z wsią Iwkowa. Tu linia graniczna zataczała koło i dochodziła ponownie do rzeki Zeliny, gdzie stykały się granice miasta Czchowa oraz wsi Iwkowa i Tymowa [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 17–17v].

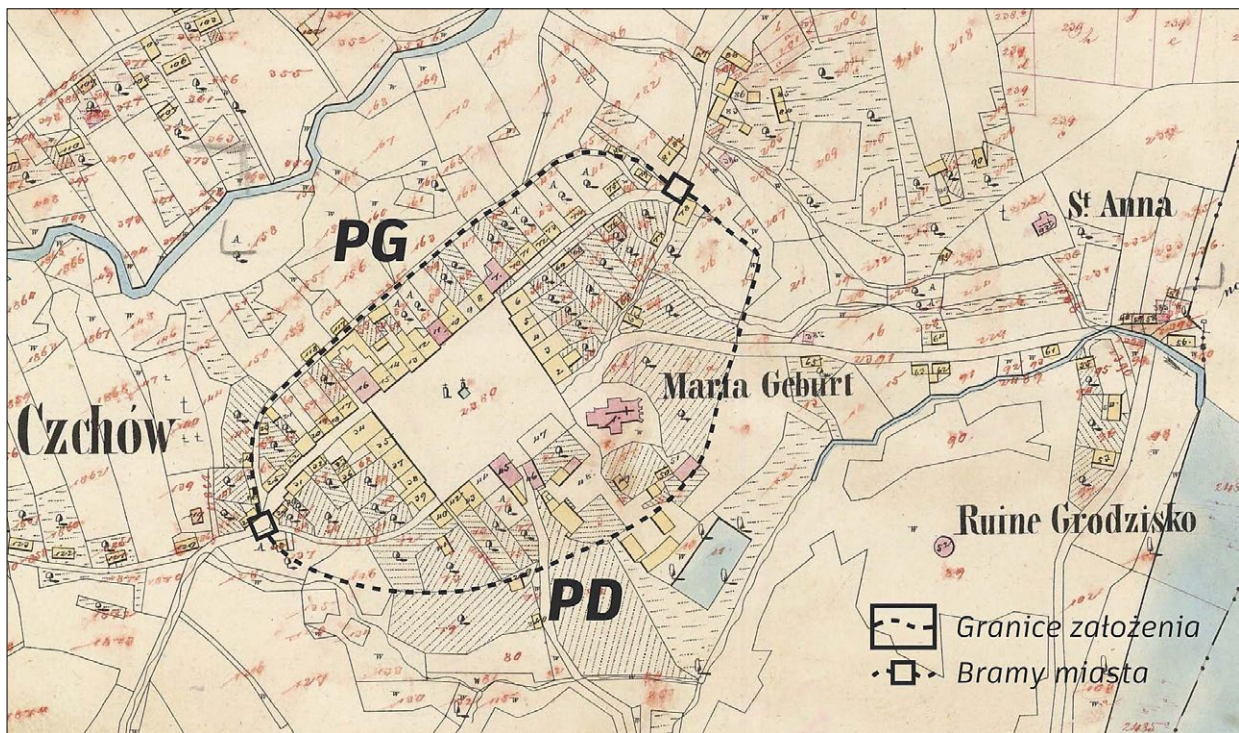
W roku 1542 toczył się spór o granice pomiędzy miastem a właścicielami sąsiednich wsi Będzieszyna i Tropie, leżących po południowej stronie miasta. Rajcy pokazali wówczas wyciągi z ksiąg miejskich, dotyczące dokumentów granicznych, a dodatkowo najstarsi mieszkańcy miasta złożyli przysięgę co do przebiegu granicy. Stwierdzono, że od najdawniejszych czasów wiedzie ona wzdłuż Zimnego Potoku, potwierdzając tym samym przebieg opisany powyżej [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 153–153v]. Na współczesnych mapach nie odnajdujemy już potoku o tej nazwie, natomiast na planie katastralnym z 1847 nosi on nazwę Potok Graniczny. Zarówno wzmianki źródłowe, jak i plan katastralny pozwalają ustalić, że Zimny Potok, w XIX wieku nazywany Potokiem Granicznym, jest tożsamy z Czarnym Potokiem, który do dziś wyznacza granicę między Czchowem a Będzieszyną.

Na tak wyznaczonym obszarze wytyczono centrum osadnicze oraz niezbędne dla funkcjonowania społeczności miejskiej przedmieścia, które obejmowały ogrody, pastwiska, grunty rolne i lasy miejskie. Badacze ustalili, że centrum lokacyjne rozmierzono na podstawie prostego, dziewięciopolewego planu szachowniczowego – trójpasmowego. Charakterystyczne wydłużenie bloków północnego i południowego wynikało z dopasowania ich do przebiegu drogi głównej [Krasnowolski 2004, s. 49–50; Malik 2008, s. 50]. Dotychczasowi badacze ustalili przebieg linii obrony na podstawie analizy urbanistycznej. R. Malik [2008, s. 50] sądzi, że umocnienia obronne powstały w drugiej fazie rozwoju przestrzennego miasta¹⁰. Linia obrony jest doskonale widoczna na planie katastralnym z XIX wieku i nadal można ją odnaleźć we współczesnym krajobrazie miasta. Dodatkowo jej przebieg potwierdzają wzmianki

[*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 17v]. Comparing them with the limits marked on the cadastral plan [*Kataster galicyjski*, sygn. 29/280/0/2.1/3359] and with contemporary limits showed that their course did not change drastically. In the northern section of the town, the boundary ran along Zelyna River (the modern-day Zelina Jurkowska River),⁸ where the first boundary post that separated the town from the villages of Tymowa and Tworkowa was located. Further on, the boundary ran to a location in front of a forest called “Przedpodlasek” from where it ran along a creek to the borders of Biskupice village and to the Dunajec River. The limits of Czchów and the village of Filipowice came into contact here. Further on, the boundary ran to an old river called “dunayczisko” near the village of Drużków, where it meandered along the Dunajec to a place called “laska” (the forest in Będzieszyna) and further on to the source of Zimny Potok, which defined the border with the village of Będzieszyna.⁹ From there, it ran along the creek northwards, along the border with the village of Iwkowa. Here the boundary line completed its circle and once again arrived at Zelina River, where the borders of Czchów met with those of Iwkowa and Tymowa [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, ch. 17–17v].

In 1542, there was a conflict concerning the borders between the town and the owners of the nearby villages of Będzieszyna and Tropie, located south of the town. The town councilors presented excerpts from the town’s books on boundary documents, and the eldest townsmen also testified on the boundary’s course under oath. It was stated that the boundary had run along Zimny Potok since time immemorial, and thus attested to the course described above [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, ch. 153–153v]. It is not possible to find a creek by that name on contemporary maps, but the cadastral plan from 1847 shows it bearing the name Potok Graniczny (border creek). Both the source and the cadastral plan show that Zimny Potok, which was called Potok Graniczny in the nineteenth century, was equivalent to Czarny Potok, which today marks the boundary between Czchów and Będzieszyna.

In the area thus outlined, a settlement center was delineated along with suburbs that the future town’s community would require, which included gardens, pastures, farmland and town forests. Researchers found that the location center was delineated using a simple, nine-field grid plan that had three strips. The distinctive elongation of the northern and southern blocks stemmed from adapting them to the course of the main road [Krasnowolski 2004, p. 49–50; Malik 2008, p. 50]. Previous scholars determined the course of the defense line based on an urban analysis. R. Malik [2008, p. 50] argued that fortifications were built in the second phase of the town’s spatial development.¹⁰ The defense line is clearly visible on the cadastral plan from the nineteenth century and can still be found in the town’s contemporary landscape. In addition, sources attest to its course. The location layout was delineated

Ryc. 1. Czchów, przebieg granic centrum lokacyjnego naniesiony na plan katastralny miasta z 1847; źródło: Archiwum Narodowe w Krakowie, *Kataster galicyjski, Stadt Czchow in Galizien Bodmier Kreis Bezirk Czchow*, sygn. 29/280/0/2.1/3359; PG – Przedmieście Górne, PD – Przedmieście Dolne; oprac. autorka.

Fig. 1. Czchów, course of the borders of the location center superimposed on a cadastral plan of the town from 1847; source: National Archive in Cracow, *Kataster galicyjski, Stadt Czchow in Galizien Bodmier Kreis Bezirk Czchow*, sign. 29/280/0/2.1/3359; PG – Przedmieście Górne, PD – Przedmieście Dolne; original work.

Ryc. 2. Czchów, przebieg granic centrum lokacyjnego naniesiony na współczesną mapę miasta; PG – Przedmieście Górne, PD – Przedmieście Dolne; oprac. autorka.

Fig. 2. Czchów, course of the borders of the location center superimposed on a contemporary map of the town; PG – Przedmieście Górne, PD – Przedmieście Dolne; original work.

źródłowe. Układ lokacyjny rozmierzono na grzbiecie nachylnym w kierunku Dunajca. Spadek terenu jest wyraźnie widoczny, a różnica wysokości w najwyższych punktach wynosi 17 m¹¹. Zgodnie z przypuszczeniami urbanistów, umocnienia obronne po północnej stronie miasta przebiegały po zewnętrznej stronie drogi publicznej, ta zaś prowadziła zatyłem działek w północnym bloku przyrynkowym [Krasnowolski 2004, s. 52; Malik 2008, s. 50 – tu jako blok wschodni i zachodni]. Taki ich przebieg potwierdzają także opisy źródłowe, w których wspomina się o wałach górnych, zwanych też większymi¹². Dziś wiedzie tamtędy ulica Wałowa. Linia obrony jest również czytelna po południowej stronie, gdzie też przebiegała na zapleczu działek przyrynkowych. Tu jednak nie rozwinęła się ulica obwodowa. Linia obrony w tym miejscu przebiega dokładnie nad domem przy ul. Węgierskiej 1. Spadek terenu, wskazujący na granicę między miastem a przedmieściem, w tym punkcie wynosi 2 m. Następnie linia obrony obejmuje plac przykościelny. W tym rejonie spadek terenu wynosi ok. 3 m.

Jan Długosz zanotował w swojej kronice, że mury miejskie Czchowa zostały wzniesione za panowania Kazimierza Wielkiego, natomiast nie wspominał o nich piszący wcześniej Jan z Czarnkowa¹³. Z tego powodu badacze z rezerwą podchodzili do informacji podanej przez Długosza, zakładając, że jedynie badania archeologiczne mogą ją potwierdzić¹⁴. Tych jednak w Czchowie nie prowadzono. Tymczasem istnienie murów potwierdza badane źródło. O fortyfikacjach wzmiankuje się w rachunkach miejskich w roku 1424 przy okazji wydatków ponoszonych na ich naprawę¹⁵. To z kolei oznacza, że musiały powstać przed tą datą. W zapisce określono je wówczas mianem wałów („walwa”) [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 3v]. W 1426 miasto wydało na naprawę dziur w murze („in muro”) i bram 18 groszy [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 8v]. W 1441 zapłacono stolarzowi 26 groszy za prace przy wałach oraz 2 grosze za gwoździe [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 60]; naprawiono też dębiną dziurę w murze. W tym roku jakieś prace prowadzono także przy bramie, ponieważ z kasy miasta wydano 8 groszy na żelazo do niej [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 61]. Porównując to z wydatkami ponoszonymi w podobnym okresie przez inne miasta, wydatkowane sumy były niewielkie i musiały się wiązać raczej z drobnymi naprawami¹⁶. W związku z tym wydaje się prawdopodobne, że w Czchowie, tak jak w wielu innych miastach, mury i bramy wykonane były na pewnych odcinkach z cegły, a na innych były to obwarowania drewniano-ziemne [Szymczak 1988, s. 249]. Również wilkierz rady z 1472 pozwala przypuszczać, że były one w zdecydowanej większości drewniane. W myśl uchwały każdy gospodarz miał oddawać po 3, a mieszkaniec po 1 sztuce grubego i dobrego dębu, o długości 7 łokci, które przeznaczano na umocnienie i naprawę miasta [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 106v; Wyrozumska 2018, s. 41].

on a ridge that descended towards the Dunajec. The terrain incline is clearly visible and the difference in height at the highest points is 17 m.¹¹ According to the suppositions of urban planners, the defensive walls in the north of the town ran along the external side of the local public road, while the road itself ran along the back boundaries of plots in the northern market square block [Krasnowolski 2004, p. 52; Malik 2008, p. 50— here as the eastern and western block]. This course is also attested by sources, which mention upper earthen walls, also called greater walls.¹² Today, Wałowa Street runs along this course. The defensive line is also legible to the south, where it also ran along the rear of market square plots. However, a circuit road did not develop here. The defensive line in this section runs directly above the house at 1 Węgierska Street. The difference in terrain elevation that points to the border between the town and the suburb is 2 m. Further on, the defensive line covers the square near the church. Here the difference in elevation is around 3 m.

In his chronicle, Jan Długosz noted that Czchów's town walls were erected during the reign of Casimir the Great, but Jan of Czarnków, who wrote his work earlier, had not mentioned them.¹³ Because of this, researchers approached the information relayed by Długosz with reservation, assuming that only archaeological research could confirm it.¹⁴ Fortifications were mentioned in municipal receipts from 1424 as the cost to repair them had to be paid.¹⁵ This means that they must have been built before that date. The note mentioned them as earthen walls (“walwa”) [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 3v]. In 1441, a carpenter was paid 26 groschen for work on the earthen walls and 2 groschen for nails [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, ch. 60]; oak wood was also used to repair a hole in the wall. In that same year, some work was also done on the gate, as the town's expenditure records showed that 8 groschen was spent on iron for this purpose [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 61]. When we compare this with the expenditures of other towns in the same period, the sums were insignificant and were probably spent on small repairs.¹⁶ Thus, it appears probable that in Czchów, as in many other towns, walls and gates were in some sections made of brick, while in other places they were earthen and wooden fortifications [Szymczak 1988, p. 249]. A council resolution from 1472 allows us to presume that the walls were mostly wooden. Per the resolution, each homeowner was to donate 3 logs and every resident 1 log of thick and good-quality oak wood, with a length of 7 ells, which were used to fortify and repair the town [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 106v; Wyrozumska 2018, p. 41].

In the source investigated, the fortifications in the northern section of the town were called embankments [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 242v, 282, 256v]. It can be presumed that along this section, the fortifications were earthen and wooden walls. In 1428, a mention was made of a wall near a school, as 5 groschen from the town treasury were spent on roof

W badanym źródle umocnienia po północnej stronie nazywane są wałami [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 242v, 282, 256v]. Można zatem przypuszczać, że na tym odcinku fortyfikacje miały formę wałów drewniano-ziemnych. W roku 1428 wspomina się o wale koło szkoły, kiedy z kasy miejskiej wydano 5 groszy na dachówkę do niego [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 12]¹⁷. Budynek szkoły najpewniej znajdował się w okolicy kościoła parafialnego. Stąd można wnioskować, że opisane umocnienia przebiegały po południowo-wschodniej stronie miasta i mogły być fragmentem muru otaczającego plac kościelny, który sprzężony był z fortyfikacjami miejskimi. Mur koło ogrodów wzmiankowany był w 1427¹⁸. W 1483 wzmiankowano dwa ogródki leżące z tyłu plebanii i muru miejskiego¹⁹. Dodatkowo w opisie nowego kościoła przedmiejskiego podano, że znajduje się on poza murami miasta, a wiadomo, że leżał po południowo-wschodniej stronie miasta. Na podstawie tych wzmianek można wnioskować, że na odcinku południowo-wschodnim miasto chronił mur kamienny. Badacze sądzą, że Czchów posiadał dwie bramy – górną i dolną. Ich istnienie potwierdzają wydatki na naprawę, nie ma jednak w źródle informacji o ich liczbie czy nazwach.

Rynek

Centralne miejsce w układzie lokacyjnym zajął prostokątny rynek, o wymiarach 180 x 144 łokcie (105,48 x 84,38 m)²⁰. Plac ten wyposażony był w urządzenia handlowe. Przepisy prawa miejskiego nakazywały handel wyłącznie w obrębie placu rynkowego. Rada miasta Czchowa przypominała o tym nakazie [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 85, 217v; Wyrozumka 2018, s. 44, 47]. Na placu tym stał ratusz, symbol średniowiecznego miasta. W Czchowie był to piętrowy budynek z wieżą²¹, zapewne drewniany, wzmiankowany już w latach dwudziestych XV wieku, kiedy przeprowadzano w nim jakieś remonty [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 4]²². Oznacza to, że najpóźniej w początkach lat dwudziestych tego stulecia miasto posiadało ratusz, co wyróżniało je na tle innych małych miast małopolskich. W przyziemiu ratusza znajdowały się kramy²³. W budynku była także postrzygalnia sukna, wzmiankowana już w roku 1436 [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 39v]. W 1521 rada miejska wraz z całą społecznością uchwaliła, że w celach dekoracyjnych zegar z wieży kościelnej ma zostać przeniesiony na wieżę ratuszową [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 33]. Budynek ratusza nie zachował się. Na środku rynku znajdowała się studnia, naprawiana w 1436 [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 40]. Jej znaczenie zapewne spadło po wybudowaniu w mieście wodociągów, co nastąpiło w połowie XVI wieku.

Wedle ustaleń urbanistów w czasie lokacji rozmierzono dwie pary ulic o przebiegu wschód-zachód, związanych z narożnikami rynku, w przedłużeniu północnej i południowej pierzei rynku. Okalały one wschodni

tiles for it [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 12].¹⁷ The school building was most probably located near the parish church. It can be concluded from this that the fortifications described ran along the southeastern side of the town and could have been a fragment of a wall that surrounded the church square that was linked with the town fortifications. The wall near the gardens was mentioned in 1472.¹⁸ In 1483, two gardens at the back of the parish house and the town wall were mentioned.¹⁹ In addition, the description of the new suburban church reported that it was located outside of the town walls, and it is known that it was located southeast of it. Based on these mentions, it can be concluded that a stone wall had protected the town along the southeastern section. Researchers are of the opinion that Czchów possessed two gates—an upper and lower one. Their existence was confirmed by repair expenditures, yet the source does not list their number or names.

Market Square

A rectangular market square, measuring 180x144 ells (105.48x84.38 m),²⁰ became central in the location layout. This square was equipped with commercial devices. Municipal regulations only allowed trade to happen within the market square. The Czchów town council reminded of this in a warrant [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 85, 217v; Wyrozumka 2018, p. 44, 47]. The market square also featured the town hall, the symbol of the medieval town. In Czchów, this was a two-story building with a tower,²¹ most probably wooden, and was mentioned already in the 1420s, when some form of renovation was carried out on it [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 4].²² This means that the town had a town hall at least since the early 1420s, which was exceptional in comparison to other small towns of Lesser Poland. The town hall's ground floor featured stalls.²³ The building also housed a broadcloth shearing shop, mentioned already in 1436 [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 39v]. In 1521, the town council and the entire community passed a resolution that, for decorative purposes, the clock from the church tower was to be relocated to the town hall tower [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 33]. The town hall building did not survive. At the center of the square there was a well that was repaired in 1436 [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 40]. Its significance probably waned after the construction of water supply infrastructure, which took place in the mid-sixteenth century.

According to the findings of urbanists, during the location two pairs of streets that ran east-west were delineated, and were linked with the market square's corners, at the extension of the northern and southern frontage of the market square. They framed the eastern and western market square block and joined outside of it, most probably near the town gates. There is no other mention of other streets, and they are not legible on contemporary plans [Krasnowolski, 2004,

i zachodni blok przyrynkowy i łączyły się poza nim, najpewniej przy bramach miejskich. O innych ulicach nie mamy żadnych wiadomości, a na współczesnych planach są one nieczytelne [Krasnowolski 2004, s. 51]. W źródłach pojawia się nazwa tylko jednej ulicy – ulicy Polskiej („Platea Polonicali”), która wzmiankowana była po raz pierwszy w roku 1425²⁴. Wydaje się, że musiała to być główna ulica miasta. Należałoby ją utożsamiać z jednym z dwóch ciągów wychodzących z północnego narożnika miasta²⁵. Można rozważyć inną możliwość: że ta jedna nazwa stosowana była do obu ulic wychodzących z północnego narożnika rynku w kierunkach wschodnim i zachodnim. Taka sytuacja ma miejsce współcześnie, gdzie cały ten ciąg nosi nazwę ulicy Armii Krajowej. R. Malik [2008, s. 50–51] przyjmuje, że z każdego narożnika rynku wychodziła ulica, co oznacza, że w średniowiecznym Czchowie funkcjonowało co najmniej 8 ulic. B. Krasnowolski [2004, s. 51] zauważa jednak, że na planach uliczki o przebiegu północ-południe są nieczytelne, możliwe, że zostały przesunięte poza narożniki rynku. Dodać trzeba, że wątpliwości budzi także to, czy z narożnika południowo-wschodniego wychodziła ulica. Teren ten był zajęty przez plac kościelny i należące do niego budynki wraz z cmentarzem i ogrodem. Dodatkowo zamknięty był murem. Z kolei blok południowy przecinała ulica, wychodząca z rynku na południe, widoczna na planach z XIX wieku i istniejąca do dziś (ul. Węgierska). Możliwe, że ciąg ten funkcjonował zamiast ulicy wychodzącej z narożnika południowo-wschodniego. Najpewniej w czasie lokacji nie wytyczono ulic na zatyłu bloków rynkowych: południowego, wschodniego i zachodniego. Nie była to wyjątkowa sytuacja. Szczegółowe badania nad rozwojem układu przestrzennego innego małego miasta (Chrzanowa) ukazały, że siatka ulic kształtowała się z czasem. Pierwotnie nie rozmierzono ulic na tyłach bloków przyrynkowych. Dopiero rozwój miasta doprowadził do podziałów poprzecznych działek przyrynkowych i wytyczenia ulic na ich zatyłu [Żurek, 2018b, s. 78–79]. Możliwe, że podobne procesy zachodziły w Czchowie, stąd tak rzadkie wzmianki źródłowe o ulicach. Wydaje się, że w tym mieście ulica zatylna powstała jedynie za północnym blokiem rynkowym. Tezę tę wzmacnia fakt, że na XIX-wiecznym planie katastralnym na zapleczu bloków południowego, zachodniego i wschodniego nie ma ulic.

Wokół rynku rozmierzono bloki zabudowy, z których narożny, południowo-wschodni, zajął kościół parafialny, pozostałe podzielono na działki o wymiarach 18 x 72 łokcie, przy łokciu o długości 0,586 m, co dało wymiary pojedynczej parceli 10,548 x 42,192 m [Krasnowolski 2004, s. 52; Malik 2008, s. 51]. Pomiar dokonane na współczesnym planie katastralnym ukazują, że część działek wokół rynku nadal ma szerokość oscylującą wokół 10,5–11 m. Pierwotna długość parcel czytelna jest jeszcze w bloku północnym i częściowo wschodnim. W najmniejszym stopniu szerokość działki lokacyjnej zachowała się w pierzei zachodniej. Urbanisci nie są zgodni co do liczby działek wytyczo-

p. 51]. Sources mentioned only the name of a single street—Polska Street (“Platea Polonicali”), which was first mentioned in 1425.²⁴ It appears that it must have been the town’s main street. It could be equated with one of two routes that originated from the town’s northern corner.²⁵ The following possibility can be explored: the name mentioned may have been used for both streets that extended eastwards and northwards from the northern corner of the market square. Such a situation takes place today, as the entire sequence of streets bears the name of Armii Krajowej Street. R. Malik [2008, p. 50–51] assumed that a street extended from every corner, which means that at least eight streets functioned in medieval Czchów. B. Krasnowolski [2004, p. 51] noted that on plans the streets that ran along the north–south directions were not clearly visible, and it was possible that they were relocated outside of the market square’s corners. It should be added that it is also debatable whether a street extended from the southeast corner. This area was occupied by the church square and its buildings, as well as a cemetery and garden. It was also enclosed by a wall. The southern block was crossed by a street that extended southwards from the market square and was visible on nineteenth-century plans and exists to this day (as Węgierska Street). It is possible that this path also functioned instead of a street that extended from the southeastern corner. Most probably, during the location streets were not delineated to the rear of the southern, eastern and western market square blocks. This was not uncommon. Detailed study of the development of a different small town (Chrzanów) found that its street grid emerged over time. Initially, no streets had been delineated at the back ends of market square blocks. The later development of the town led to divisions of transverse market-side plots and the delineation of streets to their rear [Żurek, 2018b, p. 78–79]. It is possible that similar processes took place in Czchów, hence mentions of streets were so rare in sources. It appears that in this town, a rear street emerged only behind the northern market square block. This hypothesis is supported by the fact that on the nineteenth-century cadastral plan, the rears of the southern, western and eastern blocks featured no streets.

Town blocks were delineated around the market square. The southeastern corner block was occupied by the parish church, while others were divided into plots, each being 18x72 ells, with an ell length equal to 0.586 m, which resulted in individual plots being 10.528x42.182 m [Krasnowolski 2004, p. 52; Malik 2008, p. 51]. Measurements performed on a contemporary cadastral plan indicate that some plots around the market square still had widths of around 10.5–11 m. The original length of the parcels is still legible in the northern block and partially in the eastern one. The length of the location-period plot survived to the smallest degree in the western frontage. Urbanists did not reach a consensus on the number of plots delineated around the market square during the location, and the numbers listed by them

nych wokół rynku w czasie lokacji, podawane przez nich liczby oscylują wokół 40²⁶. Jednak, jak można zauważyć na planie katastralnym z roku 1847 i współczesnych planach miasta, blok południowy był krótszy od północnego, ponieważ od strony wschodniej ograniczał go blok narożny, zajęty przez plac kościelny. Przy wspomnianych wymiarach działki w bloku północnym można było wytyczyć 10 działek, natomiast w bloku południowym jedynie 8²⁷. Blok południowo-wschodni, zajęty zapewne już przed lokacją przez kościół, musiał być wkomponowany w wytyczany układ, co mogło mieć wpływ na zmniejszenie wymiarów bloku południowego. Wobec tego wokół rynku mogło powstać 30 pełnowymiarowych działek. Dodatkowo w trzech blokach narożnych można było rozmierzyć po 4 działki o podanych wymiarach. Wyjątek stanowi narożnik północno-wschodni, w którym można było wytyczyć dwa kwadraty o bokach 72 łokci; moduł ten jest nadal czytelny na współczesnym planie. To oznacza, że w tej części mogło powstać 8 działek²⁸. Łącznie daje to co najmniej 46 pełnowymiarowych parcel rozmierzonych w czterech blokach przyrynkowych i trzech blokach narożnych. Dodatkowo najpewniej na tyłach bloków wschodniego i zachodniego także powstało kilka działek. Z połowy XVI wieku pochodzą wzmianki o budowie domów na pustych, niezagospodarowanych działkach [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 273v]. Nie ma jednak informacji, czy dotyczyło to obszaru „intra”, czy „extra muros”.

Wygląd średniowiecznych domów czchowskich nie jest znany. Najpewniej, jak w większości tego typu miast, były one drewniane [Żurek, 2018a, s. 32–39]. B. Krasnowolski [2004, s. 52] sądzi, że miały kamienne piwnice. W tym kontekście interesująca jest wzmianka odnaleziona w księdze pod rokiem 1544 o domu murowanym, leżącym w rogu rynku, koło kościoła²⁹. Musiało to być domostwo w pierzei południowej lub wschodniej³⁰. Jego właścicielem był wieloletni rajca, mieszczanin dobrze sytuowany, którego z pewnością było stać na realizację tak kosztownej inwestycji, jaką była budowa murowanego domu. Pewne informacje w kwestii zabudowy mieszkalnej przynosi także wilkierz z 1425. Władze Czchowa uchwałyły wówczas, że każdy, kto zniszczy mur koło domu mieszkańca miasta, ma go naprawić lub zadośćuczynić za szkodę [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 48v; Wyrzumska 2018, s. 37]. To zaś oznacza, że między działkami mogły być wzniesione mury rozgraniczające parcele, nie wydaje się jednak, aby było tak między wszystkimi działkami. Z pewnością, podobnie jak w wielu innych miastach tej wielkości, na działkach znajdowały się warsztaty rzemieślnicze oraz budynki gospodarcze: stajnie, obory i stodoły.

W przestrzeni późnośredniowiecznego Czchowa strefę *sacrum* tworzyły dwie świątynie. Pierwszą z nich był kościół parafialny, który obsługiwał jedną z większych parafii miejsko-wiejskich dawnego województwa krakowskiego³¹. Kościół ten jest najcenniejszym zabytkiem regionu. Widoczny z daleka, stanowi cha-

oscillate around 40.²⁶ However, as it can be observed on the cadastral plan from 1847 and on contemporary city plans, the southern block was shorter than the northern one as from the east it was limited by the corner block occupied by the church square. With the plot dimensions mentioned, 10 plots could be delineated in the northern block, while only 8 could be delineated in the southern one.²⁷ The southeastern block, probably occupied by the church already before the location, had to be incorporated into the new layout, which may have had an impact on the shrinking of the southern block. Thus, 30 full-sized plots could be delineated around the market square. In addition, in each of the three corner blocks one could delineate 4 full-sized plots. The exception here is the southeastern corner, where two squares whose sides were 72 ells could be delineated; this module is still legible on the contemporary plan. This means that 8 plots could have been delineated in this area.²⁸ In total, this results in at least 26 full-sized plots delineated in the four market-side plots and three corner blocks. In addition, a couple of plots most probably appeared in the rear of the eastern and western block. There are mentions from the mid-sixteenth century of the construction houses on empty, undeveloped plots [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 273v]. However, there is no information whether this pertained to the area “intra” or “extra muros.”

The appearance of Czchów’s medieval houses is not known. However, as in most such towns, they were made of wood [Żurek, 2018a, p. 32–39]. B. Krasnowolski [2004, p. 52] argued that they had stone cellars. In this context, the mention found in the book in entries dated to 1544 about a masonry house on the corner of the market square, near the church, appears interesting.²⁹ It must have been a house either in the southern or eastern frontage.³⁰ Its owner was long-term councilman, a well-to-do burgher who could certainly afford a costly project like building a masonry house. Certain information on housing development is featured in the resolutions register for 1425. At the time, Czchów’s authorities proclaimed that anyone who damages a wall near the house of an inhabitant of the town, was to either repair it or pay damages [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 48v; Wyrzumska 2018, p. 37]. This meant that border walls dividing the plots may have been erected, but it does not appear to have been done for all plots. Certainly, as in the cases of many other towns of this size, the plots featured trade workshops and outbuildings: stables, barns and sheds.

In the space of late-medieval Czchów, the sphere of the sacred was formed by two churches. The first was a parish church that provided for one of the largest urban-rural parishes of the former Cracow voivodeship.³¹ This church is the most valuable monument of the region. Visible from afar, it is a distinctive element of Czchów’s landscape.³² As a result of the location, it was incorporated into the town’s southeastern corner.³³ Krasnowolski [2004, p. 49] presumed that in the second phase of the town’s development, in the mid-fourteenth

Ryc. 3. Rynek w Czchowie; źródło: <https://www.czchow.pl/> (dostęp: 4 IV 2022).

Fig. 3. Market square in Czchów; source: <https://www.czchow.pl/> (accessed: 4 IV 2022).

rakterystyczny element krajobrazu Czchowa³². W wyniku akcji lokacyjnej wkomponowany został w południowo-wschodni narożnik miasta³³. Krasnowolski [2004, s. 49] przypuszcza, że w drugiej fazie rozwoju miasta, w połowie XIV wieku przystąpiono do budowy gotyckiej murowanej świątyni, która zajęła miejsce romańskiej. W pierwszej fazie zbudowano dwuprzęsłowe prezbiterium, które ozdobiono polichromią [Suder 1962, s. 40], w drugiej fazie powstał prostokątny korpus nakryty wieżą [Krasnowolski 2013, s. 35]. W roku 1424 przeprowadzono jakiś remont świątyni, na co z budżetu miasta wydano 1 grzywnę [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 48v; Wyrozumka 2018, s. 37]. Być może prace te były związane z powiększeniem świątyni, datowanym na rok 1430 lub lata 1450–1476 [Leszczyńska-Skrętowa 1985, s. 453; Krasnowolski 2008, s. 52]. Za tą drugą opcją przemawia fakt, że w 1476 biskup krakowski udzielił 40-dniowego odpustu osobom, które złożą ofiarę na restaurację kościoła w Czchowie albo zwożą 6 kamieni lub drzew na ten cel [Leszczyńska-Skrętowa 1985, s. 452]. Z tego pochodzi namalowany na ścianie północnej prezbiterium, na warstwie z XIV wieku fryz scen pasyjnych [Suder, 2962, s. 40]. Na terenie przykościelnym znajdowały się zapewne także szkoła i szpital. Ta pierwsza wzmiankowana była w 1426, kiedy wspomina się o nauczycielu, i w 1428, gdy podano, że znajdowała się koło muru. O szpitalu po raz pierwszy wspomina się w 1439 [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 44v]. W 1513 wydano z kasy miejskiej pewną sumę na jego naprawę [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 84v].

Badacze wskazywali na istnienie także drugiej świątyni, zlokalizowanej na przedmieściu, gdzie dziś znajduje się kaplica cmentarna św. Anny. Sądzono, że pierwsza wzmianka o niej pochodzi z wizytacji biskupich z roku 1596 [Leszczyńska-Skrętowa 1985, s. 453]. W księdze znajduje się kilka wpisów pozwa-

century, construction began on a masonry church that replaced an older Romanesque one. In the first phase, a two-bay presbytery was built and decorated with polychromy [Suder 1962, p. 40], and in the second phase, a cuboid main body topped with a tower was built [Krasnowolski 2013, p. 35]. In 1424, some form of renovation was performed on the church, on which the town's budget spent 1 grzywna [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 48v; Wyrozumka 2018, p. 37]. Perhaps these works were associated with extending the church, dated to 1430 or the years 1450–1476 [Leszczyńska-Skrętowa 1985, p. 453; Krasnowolski 2008, p. 52]. The second option is lent credence by the fact that in 1476 the bishop of Cracow gave a forty-day indulgence to those who would donate to the restoration of the church in Czchów or would bring 6 stones or trees for this purpose [Leszczyńska-Skrętowa 1985, p. 452]. A frieze with scenes from the Passion of Christ painted on the northern wall of the presbytery, on a layer from the fourteenth century, was created during this project [Suder, 2962, p. 40]. The area near the church probably also featured a school and a hospital. The school was first mentioned in 1426, alongside a teacher, and in 1428, when it was reported that it had been located near a wall. The hospital was first mentioned in 1439 [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 44v]. In 1513, a certain sum from the town's treasury was spent on its repair [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 84v].

Researchers also pointed to the existence of a second church, located in the suburbs, at a site now occupied by the cemetery chapel of St. Anne. It was believed that the first mention of it comes from bishop visitation documents from 1596 [Leszczyńska-Skrętowa 1985, p. 453]. The book features a number of entries that allow us to trace the history of the suburban church, which had probably existed at least since the second half of the fifteenth century. In 1483, the parish priest of

Ryc. 4. Kościół parafialny Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Czchowie; źródło: <https://dnidziedzictwa.pl/kosciol-pw-narodzenia-nmp-w-czchowie/> (dostęp: 4 IV 2022).

Fig. 4. Parish church of the Birth of Virgin Mary in Czchów; source: <https://dnidziedzictwa.pl/kosciol-pw-narodzenia-nmp-w-czchowie/> (accessed: 4 IV 2022).

lających na przybliżenie losów kościoła przedmiejskiego, który istniał co najmniej od drugiej połowy XV wieku. W 1483 pleban czchowski przyjął legat na budowę kościoła, który miał zostać ufundowany poza murami miejskimi [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 115]. Na tym tle doszło do jakiegoś sporu między plebanem a rajcami. W 1485 sąd kościelny wydał wyrok w tej sprawie, w którym zanotowano, że pleban z pomocą rajców i mieszczan ma zbudować kościół drewniany poza miastem w miejscu, gdzie dawniej był, lub w innym dowolnym [Materiały do 5 t. Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski, nr 1719; Leszczyńska-Skrętowa 1985, s. 452]. Nie jest jasne, o jaki dawny kościół chodziło, niemniej wzmianka ta pozwala stwierdzić, że powstająca u schyłku XV wieku świątynia przedmiejska była już kolejną na tym miejscu. W roku 1493 budynek nowego kościoła przedmiejskiego został oddany do użytku [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 118], to zaś oznacza, że Czchów w średniowieczu posiadał kościół na Przedmieściu Dolnym.

Poza umocnieniami obronnymi rozciągały się przedmieścia. W Czchowie w badanym okresie funkcjonowały dwa: Górne i Dolne. Według ustaleń B. Krasnowolskiego Przedmieście Górne, zlokalizowane przy głównym trakcie komunikacyjnym po północnej stronie centrum osadniczego, było wzmiankowane od roku 1559³⁴. Nie jest to zgodne ze źródłami, albowiem już w 1427 pisano o słodowni z ogrodem, które położone były za górnymi wałami, przy drodze do Sącza [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 47].

Jak wykazała analiza źródła, tuż za linią obrony, po północnej stronie miasta, znajdowały się działki mieszkalne, poprzedzielane ogrodami, na niektórych stały słodownie lub ramy sukiennicze. Za nimi rozciągały się grunty rolne, dochodzące do granic miasta.

Czchów accepted an approval for the construction of a church that was to be founded outside of the town walls [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 115].

Some sort of conflict must have erupted over this between the parish priest and the councilmen. In 1485, an ecclesial court issued a verdict in this case, in which it noted that the parish church, with the aid of councilmen and burghers, was to build a wooden church outside of the town, at a site where it had formerly been, or at any other site [Materiały do 5 t. Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski, no, 1719; Leszczyńska-Skrętowa 1985, p. 452]. It is not clear which former church was referred to, yet the mention allows us to state that the suburban church that was built towards the end of the fifteenth century was yet another building at its site. In 1493, the new suburban church was opened for use [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 118], which means that in the Middle Ages Czchów possessed a church in Przedmieście Dolne.

Czchów's suburbs extended outside of its town walls. There were two suburbs in Czchów in the period under study: Przedmieście Górne and Przedmieście Dolne. According to B. Krasnowolski's findings, Przedmieście Górne, located near the main transport route to the north of the settlement's center, had been mentioned since 1559.³⁴ This is inconsistent with sources, as mentions of a malt house with a garden were dated to as early as 1427, and they were located behind the upper embankments, near the road to Sącza [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 47].

As the analysis of the source showed, right behind the defensive line, in the north of the town, there were residential plots separated by gardens, and some featured malt houses or cloth working frames. Behind them was farmland that approached the town's borders. A public road ran across this suburb. This road was

Tym przedmieściem między ogrodami przebiegała droga publiczna. O tym trakcie wspomniano w wilekierzu z roku 1473, wykazując, że droga publiczna z Czchowa do Jurkowa wiedzie między ogrodami Piotra Myczka i Jaczwyeczca [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 97; Wyrozumska 2018, s. 42]. W 1548 wzmiankowany był ogród leżący poza wałami górnymi i koło drogi publicznej [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 205, 238v]. Na tym przedmieściu, zapewne na obszarze ogrodów, mieszczanie rozkładali ramy sukiennicze [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 282].

Drugie przedmieście, zwane Dolnym, rozciągało się po południowej stronie centrum lokacyjnego, dochodząc do granic miasta na Dunajcu. Podobnie jak na Przedmieściu Górnym i tutaj tuż za linią obrony rozciągały się działki ogrodowe. B. Krasnowolski [2004, s. 52] postawił hipotezę, że Przedmieście Dolne powstało na obszarze ogrodów miejskich, gdyż w nowożytnych lustracjach na jego obszarze zlokalizowane były właśnie ogrody miejskie. Tymczasem ogrody koło murów wzmiankowane były już w roku 1427³⁵. W 1433 wzmiankowano z kolei dom leżący poza miastem pod murem Sącza [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 39v]. Jak ustalono powyżej, jest prawdopodobne, że były to obszary na Przedmieściu Dolnym. To oznacza, że i na tym terenie powstawały działki mieszkalne. Najpewniej na tym przedmieściu znajdował się wspomniany wyżej kościół. Na jego obszarze, na południowy wschód od centrum lokacyjnego, na wzgórzu nad Dunajcem, stał zamek królewski, powstały pod koniec XIII stulecia, a rozbudowany za panowania Kazimierza Wielkiego. Zamek popadł w ruinę w XVIII wieku. W ostatnich latach budowla została częściowo zrekonstruowana [Krasnowolski 2013, s. 36]³⁶.

Dalszy obszar przedmieść zajmowały przede wszystkim grunty rolne. Interesujące jest to, co Jan Długosz napisał o rolach w Czchowie. Kronikarz odnotował, że jest ich wiele, położone są w różnych miejscach i nie są wymierzone w łanach [Długosz 1864, s. 230]. Wzmianka ta jest zastanawiająca w kontekście badań urbanistów. Krasnowolski [2004, s. 52] ustalił, że zwarty kompleks ról miejskich rozmierzono po północnej stronie centrum lokacyjnego, gdzie dochodziły do granic wsi Tworkowa. W tym pasie leżał łan roli należącej do plebana. Grunty rolne znajdowały się także po południowej stronie miasta, o czym świadczy wzmianka z roku 1437 o roli z chmielnikiem położonej pod zamkiem [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 44v]. Tu znajdował się też wzmiankowany w 1559 folwark z rolą, leżący koło drogi publicznej, prowadzącej do młyna [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 293]. W 1554 władze miejskie wymierzyły kolejne role podmiejskie po północno-wschodniej i południowo-zachodniej stronie miasta, przy granicy z Jurkowem i z drugiej strony z Wytrzyścą [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 265]. To oznacza, że w połowie XVI wieku wszystkie wytyczone w czasie lokacji grunty rolne zostały już za-

mentioned in the resolution register for 1473, which noted that the public road from Czchów to Jurków ran between the gardens of Piotr Myczko and Jaczwyeczca [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 97; Wyrozumska 2018, p. 42]. In 1548, a mention was made of a garden located outside of the upper embankments and near a public road [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 205, 238v]. In this suburb, probably in the gardens, burghers set up cloth working frames [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 282].

The second suburb, called Przedmieście Dolne, stretched from the location center in the south to the borders of the town along the Dunajec. Similarly to Przedmieście Górne, here there were also garden plots just behind the defensive line. B. Krasnowolski [2004, p. 52] put forth a hypothesis that Przedmieście Dolne emerged in an area that had been used as the town's gardens, as early modern inspections of this area reported town gardens there. Meanwhile, gardens near the walls were mentioned already in 1427.³⁵ In 1433, a mention was made of a house located outside of the town, near the wall of Sącz [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 39v]. As determined above, it is probable that these were areas in Przedmieście Dolne. This means that this area also featured housing plots. This suburb was also the most probable location of the previously mentioned church. A royal castle stood on a hill in this area, to the southeast of the location center. It was built towards the end of the thirteenth century and extended during the reign of Casimir the Great. The castle fell into ruin in the eighteenth century. In recent years, the structure was partially rebuilt [Krasnowolski 2013, s. 36].³⁶

The more distant area of the suburbs was occupied primarily by farmland. Jan Długosz wrote an interesting passage on Czchów's fields. The chronicler noted that there had been many of them and they had been located in many places and had not been measured in łans [Długosz 1864, p. 230]. This mention is concerning in the context of studies by urbanists. Krasnowolski [2004, p. 52] determined that a compact complex of municipal fields was delineated to the north of the location center, where they reached the borders of Tworkowa. This strip included a łan of farmland that belonged to the parish priest. Farmland was also located to the south of the town, as attested by a mention from 1437 concerning a field with a hops patch located near the castle [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 44v]. This was the site of a grange with fields mentioned in 1559, located near the public road leading to a mill [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 293]. In 1554, the municipal authorities delineated additional suburban farming plots to the northeast and southwest of the town, near the border with Jurków on one side and with Wytrzyścą on the other [*Consularia Czchoviensia*, sign. 29/104/0/2/29, ch. 265]. This means that in the mid-sixteenth century, all the farmland delineated during the location was occupied and the demand for fields forced the assignation of new land in this area for this purpose.

jęte, a zapotrzebowanie na role zmusiło do wyznaczenia kolejnych gruntów na wspomnianym obszarze.

Podsumowując, analiza źródła rękopiśmiennego w połączeniu ze źródłami kartograficznymi i z badaniami przeprowadzonymi przez urbanistów poszerza naszą dotychczasową wiedzę na temat wyglądu i kształtowania się przestrzeni Czchowa w XV i pierwszej połowie XVI wieku. Potwierdzony został przebieg granic centrum lokacyjnego. Ponadto rozwiązano zagadkę umocnień obronnych, ustalając, że Czchów należy zaliczać do miast posiadających fortyfikacje obronne. Odnaleziono pierwszą wzmiankę o domu murowanym w mieście i ustalono jego położenie. Zapiska o kościele przedmiejskim pozwoliła na przesunięcie datacji jego powstania co najmniej na drugą połowę XV stulecia. Z kolei odnaleziony, nieznany dotąd opis granic miasta ukazuje trwałość rozwiązań dokonanych przed wiekami.

In summary, the analysis of the written source in combination with cartographic sources and a cross-examination with studies by urbanists has enhanced the state of knowledge on the appearance and shaping of the space of Czchów in the fifteenth and in the first half of the sixteenth century. The course of the location center's borders was confirmed. In addition, the mystery of the town's fortifications was solved, as it was found that Czchów should be counted among towns that sported defensive fortifications. The first mention of a masonry house located in the town was found, and its site was determined. The mention about the suburban church allowed for shifting the dating of its construction to at least the second half of the fifteenth century. In turn, a previously unknown description of the town's limits attests to the lasting continuity of solutions enacted centuries prior.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Archiwum Narodowe w Krakowie
Consularia Czchoviensia, sygn. 29/104/0/2/29.
Kataster galicyjski, Stadt Czchow in Galizien Bochnier Kreis Bezirk Czchow, sygn. 29/280/0/2.1/3359.

Teksty źródłowe / Source texts

Jan Długosz, *Liber Beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*, cz. 2, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1864.
Materiały do 5 tomu Kodeksu Dyplomatycznego Małopolski, oprac. Waldemar Bukowski, Franciszek Sikora, Jan Wroniszewski, red. Waldemar Bukowski, <http://www.kodeks.pau.krakow.pl>.
Zbiór dokumentów małopolskich, cz. 1, wyd. Stanisław Kuraś, Wrocław 1962.

Opracowania / Secondary sources

Chernyshev Denys, Ivashko Yulia, Kuśnierz-Krupa Dominika, Dmytrenko Andrii, *Role of Natural Landscape in Perception of Ukrainian Sacral Architecture Monuments*, „Landscape architecture. Scientific Journal of Latvia University of Agriculture” 2020, vol. 17, nr 17.
Kiryk Feliks, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII–XVI w.*, Kraków 1985.
Krasnowolski Bogusław, *Leksykon zabytków architektury Małopolski*, Warszawa 2013.
Krasnowolski Bogusław, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2. Katalog, Kraków 2004.
Kuśnierz Kazimierz, *Historia rozwoju przestrzennego Goric w średniowieczu w kontekście bieżącej ochrony konserwatorskiej – wybrane zagadnienia*, „Wiadomości Kon-

serwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 64.

Kuśnierz Kazimierz, Kuśnierz-Krupa Dominika, Budziakowski Mateusz, *Problematyka ochrony zabytkowego miasta na przykładzie Wólbronia*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 62.

Kuśnierz-Krupa Dominika, *Issue of protecting historic urban layouts of small towns in south-eastern Poland – on selected examples*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, vol. 471.

Leszczyńska-Skrętowa Zofia, *Czchów*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 3, oprac. Jacek Laberschek, Zofia Leszczyńska-Skrętowa, Franciszek Sikora, Wrocław 1985.

Malik Rafał, *Średniowieczne lokacje miejskie nad Dunajcem. Czchów. Ze studiów nad budową i kształtem miasta lokacyjnego*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2008, nr 24.

Martyka Anna, *Ruiny zamku w Czchowie – analiza prac konserwatorskich i budowlanych*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 64.

Orlenko Mykola, *The system approach as a means of restoration activity effectiveness*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”, 2019, nr 57.

Suder Janina, *Badania technik malowideł ściennych z XIV i XV wieku na terenie Małopolski historycznej*, „Ochrona Zabytków” 1962, nr 15 (1).

Szymczak Jan, *Koszty murowanego budownictwa obronnego w Polsce do XVI w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1988, nr 36/2.

Widawski Jarosław, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV w.*, Warszawa 1973.

Wyrozumska Bożena, *Drugi w ziemi krakowskiej do końca XVI w.*, Wrocław 1977.

Wyrozumska Bożena, *Najstarsze uchwały miejskie (wilkierze) Czchowa*, [w:] B. Wyrozumska, *Fontes. Prace wybrane z dziejów średniowiecza i nauk pomocniczych historii*, wybór i oprac. M. Starzyński, Kraków 2018.

Żurek Dorota, *Dom w małym mieście małopolskim w XV–XVI wieku*, [w:] *Dom – codzienność i święto. Przestrzeń domowa – ludzie i rzeczy. Studia historyczno-antropologiczne*, red. Bożena Popiołek, Marcin Gadocha, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Kraków 2018.

Żurek Dorota, *Metoda socjotopograficzna i jej wykorzystanie w badaniach nad układem przestrzennym miasta na przykładzie Chrzanowa*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 53.

¹ Nie można prowadzić w nich wielu postulowanych przez historyków urbanistyki analiz; por. [Orlenko 2019, s. 96–105].

² O znaczeniu badań nad układami lokacyjnymi miast średniowiecznych, z podkreśleniem ich znaczenia dla ochrony dziedzictwa, ostatnio zob.: [Kuśnierz 2020, s. 17–27; Kuśnierz et al. 2020, s. 55–65; Kuśnierz-Krupa 2019, s. 1–10].

³ Średniowieczne dzieje miasta nakreśliły także Bożena Wyrozumska [2018] we wstępie do wydawnictwa źródłowego oraz Z. Leszczyńska-Skrętowa [1985, s. 449–453]. Ostatnio ustalenia te, w odniesieniu do historii miasta, powtórzyła A. Martyka [2020, s. 28–35].

⁴ Szerzej na ten temat zob. [Kiryk 1985, s. 111; Wyrozumska 2018, s. 32].

⁵ Oryginał dokumentu spalili się [*Zbiór dokumentów małopolskich* 1962, nr 78; Kiryk 1985, s. 111].

⁶ Malik [2008, s. 50, 52] sądzi, że miasto powstało w sąsiedztwie wsi, a jego układ w niewielkim stopniu lub wcale nie pokrył się z jej układem. Wiś mogła być usytuowana między kościołem a zamkiem. Dodać jednak trzeba, że obszar ten cechuje się dużym spadkiem terenu, dlatego sądzę, że osada ze względu na warunki terenowe mogła znajdować się po zachodniej stronie kościoła, w miejscu, gdzie w wyniku akcji lokacyjnej wymierzono południowy blok przyrynkowy.

⁷ Jedynie Z. Leszczyńska-Skrętowa [1985, s. 450] odnotowała wzmiankę źródłową, że granice miasta sięgały Zimnego Potoku, przy którym rozpościerał się las zwany Laska.

⁸ Nazwana *Sicco fluvio*, a zatem Sucha Rzeka, dziś to Zelina Jurkowska.

⁹ W innym źródle odnotowano, że granice miasta sięgały Zimnego Potoku, przy którym rozpościerał się las zwany Laska; zob. [Leszczyńska-Skrętowa 1985, s. 450].

¹⁰ Autor nie podał jednak czasu ich realizacji.

¹¹ Po północnej stronie centrum osadniczego wysokość terenu to 276–280 m n.p.m., a po stronie południowo-zachodniej wynosi 274 m n.p.m. i obniża się w kierunku południowo-wschodnim, w okolicach kościoła dochodząc do 263 m n.p.m.

¹² *ante superiorem valvam, ante maiores valvam* [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 242v, 282, 256v].

¹³ Wcześniejszy spis miast otoczonych murami przez Kazimierza Wielkiego podał w swojej kronice Jan z Czarnkowa, ale nie wspominał o Czchowie; Długosz do tego spisu dodał Czchów; zob. [Widawski 1973, s. 21]. Być może oznacza to, że mury powstały po spisaniu kroniki przez Jana z Czarnkowa, czyli po 1384, a przed 1426, możliwe więc, że na przełomie XIV i XV w. Widawski, nie znając zapisków z księgi miejskiej, nie wziął w swoich analizach pod uwagę Czchowa.

¹⁴ Krasnowolski [2004, s. 52] podaje, że mur był wzmiankowany dopiero w 1550 w wilkierzu rady miasta.

¹⁵ Wspomniiał o tym Kiryk [1985, s. 115], jednak pierwszą wzmiankę o murach odnalazł pod rokiem 1426.

¹⁶ Por. [Szymczak 1988, s. 247–248].

¹⁷ W Krakowie w 1431 tysiąc sztuk dachówki kosztowało 48 gr; zob. Szymczak [1998, s. 258]. Oznacza to, że za 5 gr można było nabyć prawie 105 sztuk dachówki.

¹⁸ *De orto penes murum* [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 49], ogród *retro murum* w 1448 [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 73].

¹⁹ *Ortulaniam retro domum plebanalem et murum oppidi Czchow* [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 114v].

²⁰ Obliczenia na podstawie ustaleń Krasnowolskiego [2004, s. 51]. Współcześnie pierzeje rynkowe mają następującą długość: północna 109 m, południowa 104 m, zachodnia 85 m, wschodnia 81 m. Zatem południowa i zachodnia zachowują zasadniczo wymiar uzyskany podczas lokacji miasta.

²¹ Wskazuje na to wzmianka o posiedzeniu rady, które odbyło się w górnej sali [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 211].

²² W 1437 zapłacono cieśli za jakieś budowy przy ratuszu [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 40v]. Kiryk [1985, s. 115] nie podaje czasu powstania ratusza, pisząc jedynie, że stał pośrodku rynku.

²³ Wskazuje na to wzmianka z 1550, kiedy Marcin Kowal *pretorianus*, czyli ten, kto dzierżawi kramy w przyziemiu ratusza, wydzierżawił je od rady miejskiej [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 229v].

²⁴ Nie, jak pisał Krasnowolski, w 1428 [Krasnowolski 2004, s. 51]; zob. [*Consularia Czchoviensia*, sygn. 29/104/0/2/29, k. 1, 13, 39v, 125].

²⁵ Podobnie B. Krasnowolski [2004, s. 51].

²⁶ Krasnowolski [2004, s. 52] sądzi, że mogło ich być 41 lub 44, w blokach północnym i południowym wymierzono po 10 działek, w zachodnim i wschodnim po 6, a w trzech narożnych po 4 lub po 3 działki. Inaczej Malik [2008, s. 51], według którego rynek otaczało 40 działek, w dłuższych blokach po 8 (oznaczone w artykule jako wschodni i zachodni, powinno być: północny i południowy), w krótszych po 6 (opisane jako północny i południowy, powinno być: wschodni i zachodni), a po 4 działki w trzech blokach narożnych.

²⁷ Pomiary dokonane na współczesnym planie katastralnym ukazują, że plac kościelny od ulicy ma szerokość 41,2 m, czyli nadal niemal idealnie odpowiada 1 modułowi, tj. 72 łokciom (42,19 m). Pierzeja południowa ma 86 m, co bliskie jest pierwotnym wymiarom dwóch modułów o szerokości 72 łokci.

²⁸ W moduł 1 x 1 (72 x 72 łokcie, tj. 42,19 x 42,19 m) można wpisać współcześnie blok w narożniku południowo-zachodnim.

²⁹ *domum lapideam* [Consularia Czchoviensia, sygn. 29/104/0/2/29, k. 167v].

³⁰ Na planie katastralnym z końca XIX w. w pierzei wschodniej nie ma domów murowanych, takie występują natomiast w pierzei południowej, stąd wniosek, że wspomniana w źródle nieruchomość znajdowała się raczej w tej części miasta.

³¹ Nie był przeznaczony wyłącznie dla mieszkańców miasta; zob. [Malik 2008, s. 50].

³² Por. [Chernyshev et al. 2020, s. 13–21].

³³ Nie północno-wschodnim; zob. [Malik 2008, s. 51].

³⁴ Badacz zwrócił uwagę na wymienienie przedmieszczan w przywileju Kazimierza Wielkiego z 1355, zastanawiając się, czy może to jest pierwsza wzmianka o tym przedmieściu; zob. [Krasnowolski 2008, s. 52].

³⁵ *de orto penes murum, ogród retro murum* [Consularia Czchoviensia, sygn. 29/104/0/2/29, k. 73].

³⁶ Opis prowadzonych na zamku badań archeologicznych zob. [Martyka 2020, s. 28–42].

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest analizie rozwoju układu urbanistycznego małego miasta małopolskiego Czchowa w późnym średniowieczu i we wczesnej nowożytności. Ośrodek ten był własnością królewską. Podstawę źródłową badań stanowił rękopis najstarszej księgi miejskiej, będącej wytworem tamtejszej kancelarii, w której odnaleziono liczne zapiski przynoszące informacje o wyglądzie miasta. Połączenie ich z ustaleniami historyków urbanistyki oraz planem miasta z XIX wieku pozwoliło na dokładniejsze rozpoznanie przestrzeni miejskiej w badanym okresie. W księdze znajduje się także najstarszy, nieznany dotąd opis granic miasta lokacyjnego. W artykule analizie poddano takie elementy przestrzeni jak rynek i znajdujące się na nim obiekty, działka miejska wraz z zabudową, kształtowanie się sieci ulic, rozwój przedmieść. Zapiski źródłowe pozwoliły także na doprecyzowanie dotychczasowych ustaleń badaczy w kwestii istnienia, przebiegu oraz wyglądu umocnień obronnych.

Abstract

This paper presents an analysis of the development of the urban layout of Czchów, a Lesser Poland town, in the late Middle Ages and the early modern period. The town was not a royal estate. This study was based on the manuscript of the oldest city records book, the work of its chancellery, where numerous records containing information on the town's appearance were found. The combination of these records with the findings of urban planning historians and a plan of the town from the nineteenth century allowed for a more precise identification of the town's urban space in the period investigated. The book also featured the oldest, previously unknown description of the location town's borders. This paper analyzes spatial elements like the market square and nearby buildings, the town plot and its development, the shaping of the street network and the suburbs. Written sources also allowed for supplementing previous findings on the matter of the existence, course and appearance of fortifications.